

Dr. Helena Bidiuk,
m. Łuck, Ukraina

Проекції “внутрішнього чоловіка” у творчості Ліни Костенко

Так склалося, що творчість сучасної української письменниці Ліни Костенко завжди була в полі зору дослідників-літературознавців. І не тому лишень, що то яскрава постать українського літературного процесу. Її самобутні (а від того й надзвичайно цікаві для прочитання й інтерпретації) прозові й віршовані тексти були об’єктом пристальної уваги численних науковців сучасності. До них можемо віднести розвідки таких українських дослідників: В. Агеєвої, В. Базилевського, С. Барабаш, В. Брюховецького, Т. Гундорової, О. Ковалевського, Р. Корогодського, Г. Кошарської, Л. Краснової, Т. Салиги, Л. Тарнашинської та ін.

Психоаналітичне прочитання творчості поетеси – новий напрямок досліджень, який, на наш погляд, міг би цілком доповнити існуючі, а, можливо, навіть показати те, що не було виявлено попередниками, а саме: внутрішні передумови творення образів, розкриття особистості через систему мікрообразів як утілення індивідуального авторського стилю і т. д.

Психоаналіз, яким тепер активно стали послуговуватися в літературознавчих розвідках*, прийшов із психології (нагадаємо, його поширення пов’язують із постаттю З. Фрейда) і, – причому цілком закономірно, – відстоює себе в суміжних (гуманітарних) галузях людського знання. Але тут існує кілька, на мій погляд, проблем. По-перше, переносити усі теоретичні досягнення психоаналізу на умови літературного твору й творчості загалом буде не зовсім правильно, позаяк останній є практикою в першу чергу лікарською, призначеною для досягнення терапевтичного ефекту. Літературознавчий психоаналіз нікого не лікує, більше того – навіть

* Зокрема, у дослідженнях українських психоаналітиків першої третини ХХ століття – С. Балея, Л. Виготського, С. Гаєвського, Є. Перліна, В. Підмогильного, А. Халецького, І. Хмелевського, Я. Яреми та ін., профройдистських працях сучасників – Г. Грабовича, Т. Гундорової, О. Забужко, Н. Зборовської, Г. Левченко, С. Павличко, А. Печарського, О. Піскун, Л. Плюща, М. Тендітної та ін., налаштованих на архетипну критику дослідженнях В. Агеєвої, М. Ласло-Куцюк, Л. Левчук, С. Михиди, М. Моклиці, С. Пригодія та ін.

наміру такого не має. Друга проблема мені бачиться у тому, що коли й прикладати психоаналіз до чогось, треба дослідникові дотримуватися певної об'єктивності та елементарної етики. Справа в тім, що сучасний світ вимагає сенсаційності, вибуховості, новизни, які часто нехтують такими поняттями, як мораль, повага до внутрішнього світу особистості, право на приватність тощо. Як не прикро, але викриття психічних вад особистості письменника стає одним із основних завдань літературознавця-психоаналітика. Насправді ж, як мені видається, психоаналіз художньої літератури повинен фокусувати увагу не на патологіях автора (якщо вони й присутні), а на глибинному прочитанні образності тексту, неповторному авторському стилі. І нарешті ще одна проблема, яка існує сьогодні у літературознавчому психоаналізі і яку вважаю за потрібне озвучити, – проблема методологічна: потреба вироблення методологічної платформи психоаналізу художнього тексту, що максимально повно охоплювала би всі аспекти аналізу тексту, авторські спонуки до творення, стиль, мотивний рівень, формальний та змістовий у нерозривній єдності, рівень бінарних опозицій (свідоме – несвідоме, зовнішнє – внутрішнє, зреалізоване – витіснене) тощо.

Наша розвідка – невелика частина того айсберга, який ми щойно окреслили. Ставимо собі за мету розглянути романи у віршах “Берестечко” та “Маруся Чурай” Ліни Костенко із психоаналітичної точки зору. Зупинимося лишень на образному втіленні архетипів Аніми / Анімусу.

Передусім зауважмо, що поняття “архетип” у науковий обіг було введено завдяки розвідкам швейцарського психоаналітика, учня і помічника З. Фрейда, потому ж його завзятого опонента – К. Г. Юнга. На противагу методів З. Фрейда, який, за висловом С. Гаєвського, “замкнув мистецтво у сексуальну клітку”¹, К. Г. Юнг запропонував архетипний аналіз для розгляду власне художнього тексту. Архетип виводять від гр. *arche* – початок і *typos*, що значить образ, тобто варто було би говорити про архетип як первісний,

¹ Гаєвський С. Фрейдизм у літературознавстві, в: *История психоанализа в Украине, сост. Кутько И., Бондаренко Л., Петрюк П., Харьков, 1996, с. 263.*

першопочатковий образ. Архетипи найяскравіше постають у художній творчості у вигляді справдана стійких мотивів, представлені “своєрідним модусом проявлення прадавніх взірців (абстрагованої від конкретної ситуації ідей) колективного несвідомого, що існують споконвічно і, передаючись із роду в рід, від покоління до покоління впродовж століть, мотивують вчинки та дії людей, позначаються на психічній структурі особистості”².

Колективне несвідоме разом із архетипами знаходить відображення у культурному генезисі людства. Ось як про це скаже Юнг в одній із “Тавістокських лекцій”: “наша психологія тягне за собою довгий хвіст, наче в ящірки, що вміщує у собі всю історію індивідуального роду, нації, Європи і всього людства”³.

Прикладом вияву Анімусу у творчості Ліни Костенко є постать гетьмана Богдана Хмельницького із роману “Берестечко”. Цей образ разом із усіма мікрообразами, що його оточують, досить неоднозначний із психоаналітичного погляду. З одного боку, це гетьман – владна та мужня особа, з іншого – в романі він чомусь постає зовсім не таким відважним, йому властиві суперечливі емоції, швидше жіночого походження. Відтак, образ бачиться нам цікавим для представлення єдності чоловічого (Анімус) та жіночого (Аніма) психічних начал у людині.

Сам факт складності жанрової форми (“Берестечко”, нагадаємо, визначено самою авторкою як роман у віршах) передбачає рефракцію епосу та лірики, визначаючи тим самим поєднання і водночас змагання чоловічого та жіночого у творі. Не випадково ж ці номінації диференціюються за приналежністю до чоловічого (епос) та жіночого (лірика) роду.

Навіть у наративній стратегії твору, окрім того, що оповідь ведеться від першої особи (у формі монологу гетьмана Б. Хмельницького), існує своєрідна побудова. Тут діє принцип зовнішньої рівнозначності між авторкою-жінкою та головним героєм Богданом Хмельницьким (чоловіком).

² Літературознавча енциклопедія, Уклад. Ю. Ковалів, Київ, Академія, 2007, Том 1., с. 96.

³ Юнг К. Г. Аналітична психологія: теорія і практика: Тавістокські лекції, Санкт-Петербург, Изд. дом «Азбука-классика», 2007, с. 107.

Архетипно особистість авторки як психічна структура представлена через доповнювальний психічний першозміст – архетип Анімусу.

Анімус, нагадаємо, найчастіший виразник психічного змісту у творчості жінки. Загалом, як стверджував К. Г. Юнг, у “фігурах аніми та анімусу виражено автономію колективного несвідомого”⁴, хоча досить проєкційно, адже архетип Анімусу, в першу чергу, виявляється у жінки, Аніми – у чоловіка. Ліна Костенко та її персонаж чоловічої статі Богдан Хмельницький існують як одне ціле, нероздільна психічна єдність, адже гетьман є втіленням архетипу Анімусу авторки.

Основа гендерної складової роману “Берестечко” інтерферується на внутрішній психологічний вимір. Л. Костенко у своєму творі самореалізувалась у першу чергу як жінка (зважаючи на те, що творення художнього полотна ідентифікують із актом народження), митець, проникливий психолог, як національно орієнтована особистість, нарешті, – просто як людина. Поява архетипу Анімусу у творчості Ліни Костенко – потреба зреалізувати власного “внутрішнього чоловіка”.

Якщо брати до уваги акт архетипної самореалізації у художньому творі, то стає зрозумілим такий величезний масив різнорідних образних елементів, у тому числі образів чоловічої статі роману “Берестечко” Л. Костенко. Образна система охоплює елементи психічної фактури, які виявляють особистісний внутрішній вимір письменниці. Мікрообрази архетипного плану (тут варто зазначити взаємодоповнення фемінних та маскулінних образів) створені авторкою як підсвідомий вияв первісночуттєвого. Вони знайшли своє втілення, піднімаючись із глибин колективного несвідомого до такої усвідомленої (до певної міри і логічно-раціональної) форми, як художній твір. Те, що ці образи й мікрообрази архетипного плану в романі Ліни Костенко з’явилися “на поверхні” (щоправда, дещо заgrimовані національним колоритом у відповідну

⁴ Юнг К. Г. *Аіон: феноменологія самості*, в: Юнг К. Г. *Сознание и бессознательное: [сборник]*, Санкт-Петербург, Университетская книга, 1997, с. 170.

історичну епоху), говорить про те, що їм тісно лише у психіці авторки і вони прагнуть вийти “на світло” не у вигляді ідей, позначених гендерними впливами, а повноцінних образів авторського стилю.

Між тим, роман Л. Костенко “Берестечко” цікавий насамперед із погляду взаємодії архетипних образів / мікрообразів у психічному змісті. Маємо на увазі представлення образу відьми як Аніми головного героя Б. Хмельницького. Відьма з’являється зовсім не випадково. На нашу думку, Л. Костенко навмисно вводить її до складу найбільш значимих фігур роману “Берестечко”. Цей образ має свої функціональні особливості: саме відьма постає елементом вторинної архетипної трансформації.

У психіці кожної людини однаково рівноцінними є архетипи як Аніми, так і Анімусу. Щоправда, у чоловіка несвідомо закладено жіночі риси (Аніма), а в жінки – чоловічі риси характеру (Анімус); їх взаємодія бачиться невимушеною і природною. В художньому тексті сприймаємо її на образному й мікрообразному рівні; психоаналітичний метод дозволяє коректно проінтерпретувати подібні архетипні утворення.

У романі “Берестечко” оточення головного героя Б. Хмельницького складають персони, що мають особливий статус і особливі можливості. До прикладу, Аніма героя персоналізується в образі відьми. Але тут же поруч можемо бачити і священика, який, хоч і не виражає архетипного значення, однаково є цікавим супровідним образом до архетипного образу відьми-Аніми Б. Хмельницького.

Цікаво корелюються архетипні утворення і в “Марусі Чурай” Л. Костенко. Чоловіче / жіноче тут теж психічно вмотивоване, представлене через систему персонажів роману. Саме ці образи створюються за зразком авторських психічних рис. Уважне їх прочитання дасть змогу вийти на особливості індивідуального стилю творчості Л. Костенко.

У “Марусі Чурай”, так само, як і в “Берестечку”, архетипну основу спостерігаємо на прикладі головних героїв. У романі “Маруся Чурай” фемінне / маскулінне представлено найперше в парі персонажів Марусі та

Гриця. Але, зауважмо, доміантним постає таки фемінний образ. Гриць у тексті не представлений. Це одна з важливих авторських настанов у романі, бо ж смерть чоловічого персонажа автоматично налаштовує на сприйняття фемінного як єдино можливого.

Маруся Чурай у романі втілює ліричне “я” авторки. На цьому постійно наголошують дослідники творчості Л. Костенко. Але спробуємо ближче придивитися до цього образу та проаналізувати його з позицій архетипної психічної влаштованості Аніми / Анімусу.

Візьмемо, до прикладу, пару Маруся Чурай – Гриць. І тут ми побачимо цікаву особливість. Чоловічі та жіночі образи зображені досить неоднозначно. Марусю авторка описує як юну, тендітну дівчину, що постраждала від зради коханого. У тексті жіночий образ Марусі можна було би змалювати із суто “жіночими рисами” характеру, але Л. Костенко головну героїню чомусь змальовує роздвоєною. З одного боку – вона всього лише слабка дівчина, яка, до речі, й отруту готувала не Грицькові, а собі. Як зауважить О. Забужко, “у знаковому для тієї доби романі Ліни Костенко “Маруся Чурай” цілий сюжет смерти Гриця інтерпретується як “підмінене самогубство” /.../ проте цей її [Марусин – Б.О.] самогубчий намір у романі не інтериоризується жодним рядком”⁵:

*Не помста це була, не божевілля,
Людина спроста ближнього не вб'є.
Я не труїла. Те прокляте зілля
він випив сам. Воно було моє⁶.*

Душевні переживання героїні – суто жіночі, їх можна зрозуміти і виправдати. Не дивно, що надмірне страждання Марусі породжує врешті суїцидальні думки:

*Дожилась я мукою земною,
що нема й втопитися куди.*

⁵ Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті інтерпретацій*, Київ, Факт, 2007, с. 108.

⁶ Костенко Л. *Маруся Чурай*, в: *Поезія / Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус; уклад. А. Бельдій, Київ, Наукова думка, 1998, с. 69.*

/.../

Я схилилась, бо хотіла пити,

Бо така задуха звідусіль!

Я ж хотіла не себе втопити,

Я ж хотіла утопити біль!⁷

Невдала спроба втопитись і така ж невдала спроба отруїти себе – свідчення психічної слабкості Марусі. Однак у творі не надається належної уваги такій внутрішній розхитаності героїні і, як вдало зазначила О.Забужко, “тільки на переживання людини, яка прийняла свідоме рішення покінчити з життям, нема й натяку, і навіть сповідаючись перед стратою, Маруся не прохоплюється про це ні словечком, – тема так і лишається задекларованою суто фабульно і на рівні характерів не існує”⁸. Мікрорівень тексту з позицій психоаналізу дозволяє найперше виявити саме ці елементи психіки героїні, відтак, і авторки. Вона ж бо жінка, їй властиво емоційно переживати світ, а не раціонально.

У романі Маруся Чурай постає також з іншого боку. В неї ніби два обличчя. Слабка дівчина виявляє напрочуд сильні, “чоловічі” риси. Так активізується внутрішня психічна енергія архетипного походження – Анімус. Проте архетип Анімусу залежить від самої Л. Костенко, власне, це її Анімус постає у романі. “Внутрішній чоловік” письменниці зреалізований у рисах характеру Марусі Чурай. Перше, що можна віднести до таких чоловічих рис героїні – силу духу. Зокрема, на суді Маруся не плаче, а стійко витримує весь процес. Цю рису помітили присутні, вона викликає здивування передусім у жінок (бо ж відчувається Марусина відмінність від них); помітимо і хибне потрактування оточуючими вияву архетипу Анімусу героїні. Це свідчить про прихованого психічного чоловіка в жіночому образі Марусі Чурай.

Анімус Л. Костенко прагнув свого формального вияву, але до кінця зреалізованим у Марусі так і не постав. Нереалізований чоловічий психічний

⁷ Костенко Л. Маруся Чурай, в: *Поезія / Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус*; уклад. А. Бельдій, Київ, Наукова думка, 1998, с. 49.

⁸ Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті інтерпретацій*, Київ, Факт, 2007, с. 108.

вияв, так само, як і зреалізований жіночий, може бути втілений в інших персонажах.

У романі Л. Костенко “Маруся Чурай” психічні патерни фемінно-маскулінного типу зустрічаємо часто. На противагу Марусі, Гриць міг би бути цілковитим утіленням архетипу Анімусу письменниці. Однак Гриць Бобренко натомість проявляє “жіночі” риси. Невпевнений, м’який, схильний аж надто довго передумувати, емоційно прокручувати життєві ситуації. Так думають швидше жінки, ніж чоловіки. Ця особливість не залишилася поза увагою дослідників. Зокрема, Л. Краснова стверджує: “у монологах та репліках Гриця Бобренка відбилися найвиразніші риси авторської манери Л. Костенко”⁹. Щоправда, тут явно не вистачає психоаналітичного методу, аби достеменно з’ясувати, чому ж Гриць “тонко розуміє психологічний стан дівчини”¹⁰. Подібне розуміння (а герої Л. Костенко, за висловом Г. Кошарської, “розуміють слабкість один одного”¹¹) іде від самої авторки. Тепер бачимо, звідки береться “жіночність” Гриця. Він і сам це усвідомлює:

Я мучуся. Я сам собі шуліка.

Є щось в мені так наче не моє.

Немов живе в мені два чоловіка,

І хтось когось в мені не впізнає¹².

Гриць переживає душевне роздвоєння. Чоловічі риси відходять на задній план, актуалізується психічний вияв Аніми. Зауважмо, у Ліни Костенко таких амбівалентних, психічно дуальних персонажів у творчості є чимало. Це не тільки Гриць. Найяскравіше це виявлено в образі Б. Хмельницького.

Постать Хмельницького у романі “Маруся Чурай” теж показано хитким, роздвоєним між жіночим та чоловічим. Уже тут він змальований

⁹ Краснова Л. Поетика Ліни Костенко: [посібник зі спецкурсу: українська література, теорія літератури], Луцьк, Волин. обл. друк., 2001, с. 129.

¹⁰ Там же, с. 129.

¹¹ Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності, Київ, Вид. дім “КМ Academia”, 1994, с. 79.

¹² Костенко Л. Маруся Чурай, в: Поезія / Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус; уклад. А. Бельдій, Київ, Наукова думка, 1998, с. 72.

перед читачами вразливим, сентиментальним, сповненим протиріч, які складають його внутрішній світ:

*... Про що він думає, сам на сам з собою,
опівночі, напередодні бою?
Який душа несла його тягар...¹³*

Аніма героя проявляється на самоті опівночі, коли ніхто не бачить. Він переживає власне горе:

*Накинувши на плечі чорну ферязь,
Гелену, може, згадував найбільш,
І власне горе, пережите ще раз,
Зробило душу зрячою на біль¹⁴.*

Особисте страждання гетьмана керує його вчинками, можливо, саме тому Хмельницький співчуває Марусі і видає наказ звільнити її від страти. Аніма героя починає діяти за нього.

Далі “жіночий” компонент у характері гетьмана посилюється і вже у “Берестечку” Б. Хмельницький постає зовсім жіночим. Він, як і Гриць, “весь у /.../ сумнівах, стражданні”¹⁵. В романі “Берестечко” авторка нарешті випустить Аніму героя назовні. Йдеться про образи гетьмана та відьми як утілення фемінно-маскулінних психічних еквівалентів, що архетипно представлені через дуальну пару Аніми / Анімусу.

На відміну від Гриця та Хмельницького, в “Марусі Чурай” Анімус Л. Костенко таки знаходить повністю відповідне втілення в образах Івана Іскри та батька Марусі Гордія. І якщо Гриць та гетьман представлені швидше як амбівалентний Анімус, то Іскра та Гордій – вивершений чоловічий першозміст.

Система образів включно з мікрообразним рівнем художнього тексту є втіленням психічних рис самого автора. Звідси починається його

¹³ Костенко Л. *Маруся Чурай*, w: *Поезія / Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус; уклад. А. Бельдій, Київ, Наукова думка, 1998, с. 79.*

¹⁴ Там же, с. 79.

¹⁵ Краснова Л. *Поетика Ліни Костенко: [посібник зі спецкурсу: українська література, теорія літератури]*, Луцьк, Волин. обл. друк., 2001, с. 129

індивідуальний стиль. Більшість мікрообразів беруть свій початок із авторського самовираження у творі. Тексти, написані автором-жінкою, прояснюють чимало вчинків і дій зображуваних героїв. Текст не може бути відірваним від автора, в ньому, за словами психоаналітиків, заховані психічні вияви авторської особистості. Як доводив З. Фройд, художній твір – це реалізація підсвідомих прагнень і почуттів того, хто його написав.

Архетипні утворення здатні трансформуватись у формальні елементи тексту – мікрообрази. Виявляємо такі трансформації на основі аналізу корелятивних пар фемінно-маскулінного типу.

Мікрообразний рівень творчості представляє певний тип взаємодії мікроструктур між собою на позиціях трансформаційних процесів. Найцікавіше це втілено у мікрообразах-корелятах архетипів Аніми / Анімусу. Мова йде про трансформацію образних пар “Хмельницький – відьма”, “Маруся Чурай – Гриць”. Хмельницький, так само як і Гриць, є архетипним образом, у якому реалізується архетип Анімусу Л. Костенко. Гетьмана Б. Хмельницького, Гриця варто розглядати з позицій “внутрішнього чоловіка” авторки.

Анімус неодмінно мислиться з Анімою, бо вони складають дуальну психічну пару. Анімус наче перетікає в Аніму і навпаки. В такому випадку можна говорити про подвійну трансформацію архетипних мікрообразів. Образна система художнього тексту покликана забезпечити цей процес формально.

Як бачимо, психоаналітичний метод надає безліч можливостей для інтерпретації художнього тексту на рівні архетипної організації, значно поглиблює та виявляє сутнісні риси функціонування образів (від макро- до мікро-) у полотні художнього твору.

АНОТАЦІЯ

Бідюк Олена. Проекції “внутрішнього чоловіка” у творчості Ліни Костенко.

У статті зроблено спробу дослідити особливості функціонування архетипних образів у романах Ліни Костенко “Берестечко” та “Маруся Чурай”. Авторка намагалась прослідкувати втілення та характерні риси архетипів Анімусу й Аніми, використовуючи метод психоаналізу, що є проєкціями “внутрішнього чоловіка” у творчості письменниці.

Ключові слова: психоаналіз, несвідоме, колективне несвідоме, архетип, Аніма, Анімус, архетипний аналіз, образ.

SUMMARY

Bidiuk Helena. The projections of “inside-man” in the poetic texts of Lina Kostenko.

The article is devoted to trying investigate the particularities and functioning archetype images in the novels “Berestechko” and “Marusia Churai” by Lina Kostenko. The author wants to find out the importance and main features of the archetypes Anima and Animus as projections of “inside-man” in the poetic texts of Lina Kostenko according to the psychoanalytical method.

Key words: psychoanalysis, unconscious, collective unconscious, archetype, Anima, Animus, archetype analysis, image.